

monostori bencés konvent jegyzőkönyveinek immár mindenki számára hozzáférhető adataiból: /1454/: *Ad-i Barnabás deákot*: 1144; /1460/: *Aad-i Barnabás deákot*: 1480; /1461/: *Od-i Barnabás deákot*: 1499; illetőleg: /1460/: *Aad-i Barla deákot*: 1444; *Ad-i Barla deákot*: 1459; /1461/: *Ady-i Barla deákot*: 1642. Lenne vajon szükség ez adatok kommentálására ...?

LŐRINCZI RÉKA

* * *

SÁNDORFI GYÖRGY, KORAI HELYNEVEINK VIZSGÁLATA
Miskolc, 1989. 80 lap + 94 térkép

Aki az akadémiai könyvesbolt tarkabarkán színes könyvkavalkádjában rábukkan erre a szürkén-kéken szerénykedő kis könyvecskére, nem biztos, hogy rögtön előveszi a pénztárcájából az érte kért ötven forintot. A cím szakembereknek (történészeknek, névtanos nyelvészeknek) sokat ígérő – érdeklődő amatőröknek talán kevés. A borítóra nyomott honfoglaláskori tarsolylemez rajza hívogató: vegyük kézbe, lapozzunk bele a kötetbe! Némi félelemmel vegyes tartózkodás azonban mégis marad: hátha megint valami újabb őstörténeti ponyva valamely "siker(=pénz)orientált" magánkiadóktól. Nyugdíjas tisztviselők dédelgetett délibábjai hasonszőrű álmodozóknak... A belső címlap hátoldala megnyugtat: "Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Csoportja és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár". Végigpörgetem a lapokat: nem túl hosszú tanulmány után számítógépes statisztikák, térképvázlatok. Délibáb kizárva. Kifizetem az ötven forintot, az ismerkedést otthon folytatom.

"Korai helyneveink kérdése régóta foglalkoztatja a magyar nyelv- és történettudományt. Érthetően, hiszen ilyen fontos és egyértelmű forrásbázist nem nélkülözhetünk, már csak azért sem, mivel a kérdéses századokban egyébként igen szűkös állunk forrásokkal. Minden nemzedék megkísérelte megválaszolni azt a kérdést, hogy az etelközi hét törzs az új hazában hogyan szóródott szét nyolcféle helynévvel jelzett településre, látszólag rendszertelenül" (5) – kezdi mondanivalóját SÁNDORFI GYÖRGY. Amint a bevezetésből és a tartalomjegyzékből is kiderül, nem minden korai helynévtípusunk, csak a törzs- és népnevek, valamint a vezérnevek kerülnek majd terítékre. A tágabb címválasztás "bocsánatos bűn", ismert és gyakori szerzői, kiadóinak fogás. A szűkített téma önmagában is elég izgalmas, megér egy könyvet. Sőt, aki valamelyest ismeri az idevágó szakirodalmat, tudja, milyen szerteágazó kérdéskörrel van szó. A kísérletezés nagyon könnyen kudarcot is vallhat. Márpedig itt – ahogy a szerző a 10. lapon maga is mondja – egy tudományos kísérlet részesei lehetünk.

Mielőtt azonban SÁNDORFI ennek részleteivel megismertetné az olvasót, jó filosz módjára bemutatja a főbb szakirodalmi előzményeket. Utalásai lakonikusak, tárgyyszerűek. Szóba kerül többek között KRISTÓ GYULA, TÖRÖK SÁNDOR, MESTERHÁZY KÁROLY, FÖLDES PÉTER, GYÖRFFY GYÖRGY,

MOOR ELEMÉR, KERTÉSZ MANÓ, KNIEZSA ISTVÁN, LÁSZLÓ GYULA neve és munkássága, de komolyabb vitája e bevezető szakaszban csak Kristóval van. [Magam nem hagytam volna kritikái megjegyzés nélkül az ilyen meghökkentő állításokat sem, mint például László Gyuláé: "A természeti alakulatokról nevezett vagy itt talált népektől átvett falunevek kezdetben csak mint a nagycsalád birtokának részmegnevezései szerepelhettek. Nevük lehet honfoglaláskori átvétel, de nem jelenthet magyar szállást."] MAKKAI LÁSZLÓHOZ csatlakozva elutasítja azt a túlzottan szkeptikus álláspontot, mely szerint a helynévtípusok kronológiai behatárolása nem adhat a történész számára megbízható fogódzókat. Sándorfi szerint analogikusan keletkező kései nevek minden helynévcsoportban vannak, de ezek – a szóban forgó típusokban – az egészhez képest olyan kis hányadot tesznek ki, hogy a statisztikai megközelítés során szerepük elhanyagolhatóvá válik. A statisztikai módszerek széles körű alkalmazása Sándorfi kísérletének központi elemét képezi.

Ennek jegyében száll vitába Kristónak egyik fontos hipotézisével is. Kristó szerint a törzsi helynevet viselő községek nem tudatosan irányított telepítésekkel, hanem a szolgaság állapotába beletörődni nem akaró szabad pásztorok spontán migrációjával keletkeztek (vö. KRISTÓ GYULA, Törzsek és törzsnévi helynevek: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA ANTAL, CZEGLÉDY KÁROLY, RONA-TAS ANDRÁS. Bp., 1977. 220). Ezzel szemben Sándorfi a következőképpen érvel: mivel a rekonstruált törzsi területek észak-déli súlyvonala nagyjából a Tisza vonalával esik egybe, tanulságos az ettől keletre és nyugatra eső törzsi helynevek arányát megvizsgálni (6). A törzsnevenkénti és összesített statisztika egyaránt a nyugati irány túlsúlyát mutatja (Ny: 65%, K: 35%), ami a várható keleti irányú elvándorlás ellen szól: "A feudalizmus terjedése – úgy gondolom, nem vitathatóan – nyugatról keleti irányba történt. A nyugaton élő törzsek szabadjainak útja tehát keletre ill. délkeletre Ajtony, Gyula és Vata földjére kellett volna hogy vezessen. Ott azonban, mint azt Kristó Gy. is megállapította, nem találjuk őket" – írja a szerző (7).

Kritikával illeti – joggal – azt az elméletet is, mely szerint a magyarság a honfoglalás után még egy-két évszázadig helynevek nélkül élt volna ("primér névtelenség").

A szakirodalmi szemle után Sándorfi rátér saját céljának és módszerének ismertetésére. A lényeg: r é g ó t a megválaszolatlan illetőleg vitatott kérdések megközelítése ú j módszerekkel. Vagyis: rekonstruálható-e a magyarság honfoglalás korabeli törzsi megtelepedése a későbbi szétszóródás helynévi képéből? Mikorra tehető a szétszóródás folyamata? Milyen hatások működtek benne közre, mennyire volt szervezett vagy spontán? Katonáskodó vagy köznépi elemek alapították-e a falvakat? A települések milyen szerepet kaptak az új feudális struktúrában? Nyilvánvaló, hogy egy helynévvizsgálat – mégha a tudományköziség jegyében ötvözi is a történettudomány, régészet, nyelvészet eredményeit – nem adhat minden feltett kérdésre választ. De mivel ezek a problémák szoros, legtöbbször oksági összefüggésben állnak egymással, a közvetett fogódzóknak is nagyon értékes szerep juthat.

Milyen módszerek adhatnak objektív támpontot? A helynevek térbeli és időbeli helyzete mérhető, tehát számszerűsíthető. A számokkal jellemzett helynévcsoportok egymással összevethetők. Valójában tehát s t r u k t ú r a v i z s g á l a t r ó l van szó, amely ugyan önmagában még nem garantálja a helyes válaszokat, de jó adatbázisra építve, jó kérdésekkel operálva megteremti az objektív megközelítés le-

hetőségét. A nevek térképre vitele nem új dolog a névtudományban, de friss statisztikai módszerekkel kombinálva még kiaknázatlan eljárásokat tartogat.

Sándorfi közvetlen elődje, mintaképe és adatbázisának részleges forrása Török Sándor tanulmánya (Mi volt a neve a három kabar törzsnék?: Száz. 116 [1982]: 986–1059). Török, miután összeállította a törzsnévi és törzsnévgyanús helynevek adattárát, Györffy György javaslatára a következőképpen járt el: mivel a törzsnévi települések zöme egymáshoz közel csoportosul, ezekben a "bolyokban" kereste azokat a helyneveket is, amelyek az egykori három kabar törzs elnevezését rejtik. A magyar törzsnévi helynevek egymástól mért távolsága külön-külön listázható és átlagolható. Jogos feltevés szerint azokat a törzsnévgyanús helyneveket érdemes további vizsgálat tárgyává tenni, amelyek hasonló számban, hasonló elterjedési határokkal és hasonló távolsági mutatókkal rendelkeznek, mint a magyar törzsnévi helynevek. Ilyennek bizonyultak a Berény (:Berencs), Oszlár, Varsány és Őrs, amelyek – etimológiai szempontokat sem szem előtt tévesztve – kabar törzsnévek is lehetnek. Kiesett viszont a rostán (többek között) a Székely népnévből alakult helynevek csoportja és a Ság nevéké. (Az utóbbiak nyilván térszínformanevet őriznek.) A kontrollcsoportot két természeti (Almás, Nádas) és két műveltségi név (Szentmihály, Szentmárton) alkotta. Ez talán elég a három kabar törzsnév utáni nyomozáshoz, de keveslem Sándorfinál, aki a vizsgálat kiszélesítésére vállalkozik.

Módszerének pontos ismertetésére őt magát idézem (11): "Meghatároztam az összes helynév földrajzi koordinátáját. Az északi szélességet x-szel, a keleti hosszúságot y-nal jelöltem. Ezután kiszámoltam minden egyes helynévcsoport súlypontját [a nevekkel lefedett terület mértani középpontját – J. D.] és a kapott súlypontokat térképre rajzoltam (12. sz. térkép). A következő lépésben helynévcsoportonként kiszámoltam minden egyes helynév távolságát a saját súlypontjától, majd képeztem ezek számtani átlagát. (Mindenütt ún. számtani átlagot számoltam, kizárva a látszatát is annak, hogy manipulálok a számokkal.)"

A vizsgálatokhoz tehát nagy mennyiségű számtani művelet elvégzésére volt szükség. Ezek megoldásához, valamint gyakorisági táblázatok készítéséhez, az anyag rendezéséhez nélkülözhetetlen segítséget nyújtott egy Commodore 64 típusú számítógép, amelyet szakember segítségével – ügyes programozással – térképi ábrázolásra is felhasználtak: "A számítógép sornyomtatójának (printer) sorát és oszlopát úgy programoztuk, hogy azok megfeleljenek a földrajzi hosszúság és szélesség koordinátáinak. Az adattároló lemezre (disk) felvettem az összes vizsgálandó helynév koordinátáját (a vonatkozó basic programmal), majd azokat sorban behívtam a számítógépbe, amely a sornyomtatóval rányomta a már előre kinyomtatott térképre a kívánt helynevek helyeit. Így bármely helynevet bármely más helynévvel variálva néhány percen belül elő tudtam állítani a kívánt térképet..." (32.) Íme egy remek újítás, amellyel nagy adattárak holt névanyagát "életre lehet kelteni". Ebből a helyzetből a "megszólaltatás" már sokkal könnyebb. Valójában itt kezdődne a nyelvész, történész, néprajzos elemző feladata.

Sándorfi sem elégszik meg az adatközléssel és -ábrázolással: számításaiból következtetéseket von le, s ezeket megpróbálja koherens rendszerre gyűrní. Nyilván itt számíthat a későbbiek során legtöbb krikai megjegyzésre.

Kiindulópontja: szakítani kell azzal a háromnegyed évszázados álommal, hogy a törzsnévi helynevekből kikövetkeztethetők a honfoglalás

laskori homogén törzsi tömbök, eredetibb szállásterületek. Sőt, ami ennél merészebb lépés, ilyenek létezését lényegében véve kétségbe is vonja. Elképzelését a következőkben summázza (17): "A honfoglaló seregek, vagy egy részük, törzsközi, vegyes törzsszállományú seregek lehettek. A honfoglalás folyamatában ezek a seregek megszállva őrséget hagytak azokon a stratégiaileg fontos pontokon, ahol már korábban is lehetett vár (őskori, római kori), vagy ahol – akkor vagy később – ők maguk építettek várakat. Ezek a megszállt, esetleg megerősített helyek jelentették a honfoglaló seregek »hátszágát«, ahová az esetleges kudarc után visszavonulhattak. A »konszolidáció« folyamán a hátrahagyott őrség tagjai és hozzátartozóik települtek a vár köré. [Bekezdés.] Törzs- és népneves helységeink tehát a X. sz. elején keletkeztek, csiráik a honfoglalás idején jöttek létre, később csak szűkebb környezetükben szaporodhattak. Az általuk fedett terület így része annak a térségnek, amelyet a honfoglaló magyarság a honfoglalás után, a X. sz. elején, már birtokolt."

Ennek az elméletnek a részletes bírálata a történettudomány feladata. – Néhány megjegyzés, kérdés: Nem szükséges minden szílat elvágni, amely a régi elmélethez vezet. Lehet, hogy az igazság "félúton" van, amit Mesterházy Károly így fogalmazott meg: "Az egyes törzsek nem egyetlen zárt tömbben telepedtek meg, hanem kisebb-nagyobb tömbökre estek szét" (Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp., 1980. 59). Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a szóban forgó résztömbök helyhezköttöttsége a kalandozások idején bizonyára még nem lehetett olyan erős, hogy a hadi vállalkozások okozta veszteségek vagy a belső erőviszonyok alakulása a területi elrendeződést meg ne változtathatta volna. A törzsi rendszer teljes felbomlását a honfoglalás idejére visszahozni a magam részéről problematikusnak tartom. Ha ez így lett volna, Konsztantinosz, mint számára is elsőrendű információt, nem hagyta volna említés nélkül. Ezzel szemben a törzsek létezéséről jelen időben, a maga korára vonatkoztatva beszél, vö. DAI. 12.: "A törköknek ez a nyolc törzse nem hunyáskodik meg a maga fejedelméi előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknél, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak." A törzsi keretek felbomlása és a központi, fejedelmi hatalom megerősödése nyilván egymással szorosán összefüggő komplementer folyamat volt, amely gyökereit tekintve visszanyúlhatott a honfoglalást megelőző válságos évekre, de beteljesedése igénybe vehette akár az egész X. századot. Ezzel összhangban van a nyelvöldrajzi kép is: a törzsnevek által meghatározott és a Kniezsától megrajzolt XI. századi nyelvterület lényegében azonos kontúrokat mutat (vö. KNEI ZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI. században. Bp., 1938., a 472. lap utáni térkép, ill. Sándorfi 27. sz. térképe).

Ami a korai várak (ill. helységek) körüli megtelepedést illeti: Sándorfi vizsgálatainak egyik fontos részeredménye, hogy megállapította: a törzsnévi helynevekkel körülvevett korai helységek, várak körül 5 km-es sugarú körön belül 3,7-szer, 10 km-es sugarú körön belül 2,2-szer, 15 km sugarú körön belül 1,9-szer nagyobb a fajlagos települési sűrűség az átlaggal szemben. Ezzel számszerűen is igazolódott a szakirodalomnak az a korábbi megfigyelése, hogy a törzsnévi hely(nevek) fő vonzáskörzetei a várak, megerősített helyek voltak. (Kérdés, szabad-e egybemosni a vizsgálat során a város helyeket a nem városokkal.) Nem tudjuk sem igazolni, sem cáfolni a szerző azon hipotézisét, hogy a törzsnévi helynevek a honfoglaláskor, ill. közvetlenül az után hátrahagyott őrség "nyomjel-

zói" lennének, mindenesetre az érintett településekről eddig alókerült X. századi régészeti leletanyag nem mutat katonáskodó lakosságra (l. Mesterházy i.m. 60). E falvak sajátos helyzetét a X–XI. századi birtoklástörténeti viszonyok sem igazolják (l. Kristó i.m. 213–6).

Az úgynevezett segédnépek helynevei közül a *Berény*, *Berencs*, *Berend*, *Varsány*, *Oszlár*, *Bercel*, *Káliz*, *Kozár*, *Székely*, *Hetény*, valamint a vitatott eredetű *Ság* és *Tárkány* került a vizsgálat körébe. A *Ság*, amint már Töröknél is kiderült, nem állja ki a próbát: elterjedési köre mind a törzsnévi, mind a segédnépi helynevek területét több helyen átlépi. A *Tárkány* ezen belül marad: lehet önállóan segédnép neve, de lehet a *Tarján* törzsnév változata is. A többi helynév súlypontja és a súlyponttól mért átlagtávolsága a törzsnevekéhez hasonló. A nagyobb szóródást a szerző a kevesebb névből megvonható átlagok ingadozásával magyarázza, de szerintem itt további vizsgálatok szükségesek (l. pl. a székely-, ill. kabar-kérdés szerteágazó szakirodalmát).

A vezérnevek helyneveinek ábrázolása, egymáshoz való viszonyuk elemzése is számos hasznos tanulsággal szolgál. Jól nyomon követhető például az Árpád-nemzetség egymás utáni generációinak térfoglalása. A részletek taglalására sajnos már nincs módunk. Csupán két ponthoz fűzök rövid módszertani észrevételt.

Köztudomású, hogy a *Tormás* helynevek vezérnévi és növénynévi eredetűek is lehetnek. Ezzel a problémával Sándorfi a következőképpen szembesül: "Ha ... egy területen 15 db *Tormás* helynév van, azokat nem egyenként vizsgálom, hiszen nem tudhatom, hogy melyikük hercegi név és melyik kapta nevét a *tormától*. A 15 helynevet foltszerűen veszem figyelembe, bízva abban, hogy közöttük vannak az eredeti helynevek is, és azok jelzik *Tormás* egykor ott lévő érdekelttségét" (19). Hogyan jelzik az ott lévő érdekelttséget, ha nem tudjuk, hol van az "ott", azaz melyik név nem növénynévi eredetű? A példában említett 15-ös szám fiktív; nézzük meg hát, hány előfordulás van a térképen! Ötvenöt! Hasonlítsuk össze a *Tormás* vezérrel egy nemzedékbe tartozók számával: *Zerind* 16, *Lél* 12, *Décse* 34, *Doboka* 16, *Zoltán* 8, *Gyula* 35, *Bár* 30, *Szemere* 24. Ez utóbbiak átlagos előfordulása (durván) 22. Összevetve a *Tormás* 55-ös számával, nyugodtan megkockáztathatjuk a kijelentést: a *Tormás* helynevek nagyobbik fele növénynévi eredetű lehet. Ha belekalkuláljuk a képbe azt is, hogy a *Décse*, *Gyula*, *Szemere* stb. adatai közé "közmagyar" személynévek is bekerültek, ez a mérleg nyelvét még jobban megbillenti. Az elmondottakból következik, hogy a *Tormás* térképét tanácsosabb kihagyni a szóföldrajzi vizsgálatból.

A *Gyula* helyneveket a szerző nem vonta be a vizsgálatokba, mivel nem tudta szétbontani a két *Gyulához* tartozókat, illetve mert a későbbi századokban gyakori személynév lévén nemcsak a X. sz.-ban keletkezett belőle településnév. Gondolatmenetét így folytatja (24): "Meg kell azonban jegyezmem, hogy még ebben az esetben is van lehetőség a következtetésre. Mert igaz, nem tudjuk eldönteni azt, hogy h o l n e m b i r t o k o l t a k . Hiszen ahol nem találjuk a *Gyula* nevet, ott egyik *Gyuláról* sem neveztek el szállást..." Nos, a koraközépkor nagyhatalmú urai nemcsak ott birtokoltak területeket, ahol ezt a nevük jelzi. A nevük hiányából ezért nem szabad negatív következtetéseket levonni.

Mindent összevéve: Sándorfi György könyve követésre és továbbfejlesztésre méltó munka; érdemes – sőt: szükséges! – a többi szaktudományak is mérlegre tenni.